

SIKLIK KOPYASI ÖRNEĞİ OLARAK İSTEK EKİ -(y)A

Nurettin DEMİR*
Sema ASLAN**

ÖZET

Gelecek zaman eki –GA’dan türediği varsayılan Batı Türkçesi istek eki -(y)A, Eski Anadolu Türkçesi döneminde çok geniş bir kullanım sıklığı ve işlev alanı kazanmıştır. Söz konusu ek, bu dönemde yazılan metinlerde, sadece ana cümle yüklemelerinde değil, sağa dallanan bağımlı cümle yüklemelerinde de kullanılmıştır. 16. yüzyıldan itibaren ekin kullanımı gerilemiş ve günümüzde standart dilden neredeyse tamamen çekilmiştir. Ekin Eski Anadolu Türkçesi dönemindeki kullanım sıklığı ve işlev alanlarındaki genişlemenin arkasında büyük ihtimalle Farsçadan yapılmış anlam ve sıklık kopyası yatmaktadır. Çalışmada istek ekinin yaygın kullanılmasının ve sonra da ortadan kalkmasının nedenleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstek, dil ilişkileri, sıklık kopyalaması, anlam kopyalaması, Eski Anadolu Türkçesi, Farsça.

THE OPTATIVE SUFFIX -(y)A AS AN EXAMPLE OF FREQUENTIAL COPYING

ABSTRACT

The subjunctive marker of the West Turkic -(y)A, developed from the future tense marker – GA- had gained a wide frequency of usage and functional extension in the Old Anatolian Turkish period. It was used in this period not only as a main clause predicator, but also as a relative clause predicator in the right branching sentences which are the Indo-European type. Upwards to the 16th century the frequency and functions of it began

* Prof. Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. El-mek: ndemir@baskent.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Başkent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi. El-mek: aslans@baskent.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

to decrease and in contemporary Turkish, it is nearly replaced by the other markers. Apparently, the cause of its increasing usage and functional extension was the semantic and frequential copying from the Persian. The topic of the following study is the reasons of arising and later disappearing of the subjunctive suffix -(y)A.

Key Words: Subjunctive, language contact, frequential copying, semantic copying, Old Anatolian Turkish, Persian.

Konu

Günümüz Türkçesindeki -(y)A eki, istek, dilek, emir gibi birbirine geçişi dil evrenseli sayılabilecek (bk. Pagliuca ve Bybee 1987: 108) bir işlevsel aralıkta kullanılmış olan, daha önceki gelecek zaman eki -GA'dan türemiştir (bk. Erdal 2004: 242; Mansuroğlu 1968). Ek, Eski Anadolu Türkçesi döneminde, bütün tasarlama kiplerinin ve geçmiş dışındaki diğer zaman bildiricilerinin sahasına nüfuz edecek derecede bir işlev genişlemesi yaşamıştır. Daha da önemlisi yepyeni bir işlevle, “bağımlı cümle yüklemleştiricisi” olarak yaygın bir kullanım alanına ulaşmıştır. Dikkat çekici olan bir başka nokta da, bu derece işlek bir ekin kullanım sıklığının 16. yüzyıldan itibaren gerilemesi ve günümüzde standart dilden neredeyse tamamen çekilmesidir.

Bu çalışmada -(y)A istek ekinin Eski Anadolu Türkçesinde kullanım sıklığının ve işlevlerinin artmasını motive eden ve sonrasında standart dilden çekilmesine neden olan dilbilimsel etkenler tartışılacaktır. Ekin işlevlerini bütün yönleriyle incelemek ayrı bir araştırma konusudur.

İstek Kipi

İstek kipi -(y)A, standart Türkiye Türkçesinde kullanım alanı daralmış ve işlevleri, başta gönüllülük kipi ve birleşik çekimlerde -sA olmak üzere, diğer istek işaretleyicilerince devralınmış bir biçimdir. Standart Türkçede dua, ilenme gibi kalıplaşmış söz ve deyimlerle ağız özelliklerinin yansıtıldığı türkü, mani, masal, halk hikayesi gibi türler dışarıda tutulursa en yavaş gerilediği iddia edilen ikinci kişilerden dahi büyük oranda çekilmiş, yerini altı kişi için de gönüllülük kipine ve kısmen -sA'ya devretmiştir (Aslan Demir 2008: 109). -(y)A eki, standart Türkçede tutunduğu kullanımların birçoğunda istek dışında dilek, olasılık, tahmin, çıkarım, öneri, nasihat vb. bildirmektedir. Çok yaygın olmamakla birlikte

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Bunun böyle olacağını bilesin istedim veya istiyorum ki bana inanasın gibi bağımlı cümlelerde istek bildirmek için kullanılmış görünmektedir (Aslan Demir 2008: 111-112). Ancak bu gibi örneklerde ana cümle yüklemının *iste-*, *dile-* gibi fiiller olduğu ve istek anlamının ortaya çıkmasında bunların rol oynadıkları göz ardı edilemez.

Eski Anadolu Türkçesinde Durum

Türkiye Türkçesinde sınırlı bir kullanıma sahip olan *-(y)A* eki, Eski Anadolu Türkçesinde üç kişi-iki sayılı tam bir paradigmaya sahip işlek bir ektir. Ekin, Eski Anadolu Türkçesindeki işleklik sahasının bir hayli geniş olduğu, farklı tasarlama kipleriyle karşılanan bütün kiplik alanlara ve geçmiş dışındaki bütün zaman bildiricilerinin işlev alanına nüfuz edebildiği görülür. Ekin işleklik sahasını, Eski Anadolu Türkçesinde istek dışında, *olasılık*, *gereklilik*, *emir*, *koşul*, *gelecek zaman*, *geniş zaman*, *şimdiki zaman* vb. işlevlerle (bk. Timurtaş 1980: 126; Gülsevin 2007: 46-50) tarihsel Oğuzcanın hiçbir döneminde olmadığı kadar genişlettiği görülür.

Ana cümle yüklemleştiricisi olarak tek başına durabilen, başka bir ögeye bağlı olmayan bağımsız cümleler kurar:

1) İbn-i Sîrîn eydür: Erüñüñ dükânından bu gice bir zenci üç yüz on altı aqça *uğurlaya* (MG 238).

2) Pes ‘İsâ bulara eyitdi: Ben size ta‘âm *indüri virem* ve ol ta‘âm sizüñ için ırılmadın *muqâm ola* (KE 839: 5-7).

3) Elüñ *bağlayam* ve anca ‘*azâb virem* kim bu hâzineyi kanda bulduñ eyidesin (...) Eyitdiler ne dilerseñ Şorgıl hîç *gizlemeyevüz* (KE 909: 13-15).

4) Kaçan yumurda ağımlı günlüğe karşıdurup alına yaqsalar nâzleye nâfi’ *ola* (MŞ 26).

Ana cümle yanında *-(y)A*; *ki*, *kim*, *çün*, *kaçan*, *eğer* gibi edatlarla kurulan Hint-Avrupa tipi bağımlı cümlelerde yan cümle yüklemleştiricisi olarak da kullanılır:

5) ‘Avrat geldi ki erine haber *vire* (MG 238).

6) Melikzâde eyitdi: İştüdüm ki bir geyik avcısı bir gün ağ kurdı kim geyik *duta* (M 213).

7) Pes vâcib oldı bize, bu incü adlu cevherüñ eyüsin yatlusından *seçevüz* ve hem bahâların beyân *idevüz* (TM 81).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

8) Pes ol dōstlar kim loḡmayiçün ya hırḡa içün *ola*, çün loḡma *bulmayalar* düşmenden beḡter olurlar (M 220).

Bu cümlelerdeki işlevi Türkçe tipi birleşik cümlelerde sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiillerinkine eşdeğer olabilmekte, bağımlı bulunduğu yüklemle sonuna geldiği bağımlı cümle arasında çeşitli türden içeriksel ilişkileri gösterebilmektedir. Ekin bağımlı cümle yüklemleştiricisi olma işlevi Eski Oğuzca araştırmacılarının da ilgisini çekmiş, ilgili kaynaklarda şu tür ifadelerle dile getirilmiştir: “Bâzı edatlarla (*çü*, *çün*, *çünki*; *kaçan*; *kim*) kullanıldığı zaman, *-ınca* gerundiumunun verdiği mânaya geldiğini tesbit edebiliyoruz”, “İstek, *ki* bağlama edatı ile kullanıldığı zaman *-mek* masdar isminin ifade ettiği manayı vermektedir”, “İstek *ki* rabıt edatı ile birlikte kullanıldığı zaman bazen dilek-şart manasına da gelmektedir” (Timurtaş 1980: 127), “İstek eki *-a/-e*’nin kimi durumlarda bağlama zarf-fiili *-ip*, *-ip*, *-up*, *-üp* göreviyle kullanıldığı da görülmektedir”, “İstek eki *-a/-e* bağlama zamirleri *ki*, *kim* ile birlikte kullanıldığında *-an/-en* sıfat-fiilinin ifade ettiği anlamı vermektedir” (Özkan 2007: 104-105). Ancak bu açıklamalarda ekin anlamının belirlenmeye ve tanımlanmaya çalışılması yerine bilindiği varsayılan başka bir yapıya göndermenin öne çıktığı görülmektedir. Her ne olursa olsun, alıntılanan ifadeler, ekin kullanım alanındaki genişliği açıkça göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

-(y)A ekinin Eski Anadolu Türkçesi döneminde hem yukarıda işaret edilen işlevlerle ana cümleler kurması hem de ana cümleyle bağımlı cümle arasındaki çeşitli ilişkileri gösteren bir bağımlı cümle yüklemleştiricisi olarak işlev görmesi, eke oldukça geniş bir kullanım alanı kazandırmıştır. Öyle ki bazı eserlerde, örnek olarak *Müntahab-ı Şifâ*, *Müşkil-güşâ* (ta‘bîr-nâme), *Tuhfe-i Muradî* gibi tıp ve şifa kitaplarında, tabir kitaplarında, değerli taşların anlatıldığı kitaplarda ek, büyük bir kullanım sıklığına ulaşmış, kullanımını adı geçen metin türlerinin adeta bir üslup özelliği olmuştur:

9) Üç direm cüllâba bir direm tatlu bādām yağın kıtup eski panbuğıla *ḡamzuralar* ve ol eski panbuğıla kılağı *dutalar* kılağı ağrısı ki ıssıdan *ola* ‘alâmeti oldur ki kızıl *ola* ve baş ağrı *ola* ve çün el *urasın* ıssı *ola* ve tuluñlar ḡamarı kıtayı atar *ola* ve çok secdeye *vara* başı ağrıya ‘ilâcı oldur ki kıfâdan kıan *alalar* ve bir vaḡıyye gül yağın bucuḡ vaḡıyye sirkeyile *kıynadalar* tâ sirke *gide* hemân yağ *kıala* (MŞ 58).

10) Kıaçan kim incüde ‘ayb *bulına*, nitekim rengi veyâ şuyı ve şu‘â‘ı yirinde *olmaya*, ol incüyi güneşe karşı *ḡutalar*, *görelor*, eger içinde hiç şu‘â‘ gözükmez *ola*, cilâyı kıabül itmez, ‘ilâcına meşḡul *olmayalar* ve eger güneşe ḡutıcaḡ içinde şu‘â‘ gözükür *ola*, cilâyı kıabül ider, ‘ilâcına sa‘y ider ki, tâ maḡşüd ḡâşıl *ola* ve ‘ilâcı kıabül iden incü

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

eger uvağ ve şaru *ola*, encİR südinde ol kadar *ışladalar* kim şaruluğı *gide*, aşı rengine *gele* (TM 100).

11) Ve dağı bir dürlü cilā oldur kim; *alalar* saħk olmış kâfûrî, cilā virecek incüler-ile kettān bîzi içinde berk *bağlayalar*, şîşeye veyā kadehe *koşalar* ve üzerine ol kadar zanbağ yağı veyā miħleb yağın *koşalar* kim yağı üzerine *çıka* (TM 101).

Taranan ve bir kısmı buraya alınan örneklerden hareketle - (y)A ekinin ana cümle yüklemine gelecek zaman, gereklilik, koşul, geniş zaman, istek ve emir olarak yorumlanabilecek işlevlerle kullanıldığı, bağımlı cümle yüklemleştiricisi olarak ise bağlama göre ana cümleyi *amaç*, *zaman*, *koşul*, *sebep*, *niteleme* gibi anlamlarla tamamlayan bağımlı cümleler oluşturduğu görülmektedir. Bu işlevlerin standart dilde veya Türkçe tipi bağımlı cümlelerde *-mAk için*, *-(y)IncAyA kadar*, *-mAk*, *-mA+iyelik için*, *-(y)An*, *-XrsA*, *-(y)XncA* vb. gibi eklerle karşılanabilmesi, yukarıda alıntılanan yorumların nedeni olmalıdır. Bunlardan *-mA+iyelik için* ve *-mAk için* gibi yapıların anlamca isteğe yakın durduğunu belirtmekte yarar vardır.

Sıklık ve Anlam Kopyalaması

-(y)A ekinin Eski Anadolu Türkçesinde ana cümledeki işlevsel açılımı ve yepyeni bir işlevle bir yan cümle yüklemleştiricisi olarak kullanılması Türkçe-Farsça dil ilişkileriyle bağlantılı görünmektedir.

Anadolu'da gelişen Türk yazı dili başından itibaren Farsça ile yoğun ilişki içinde olmuştur. Başlarda Farsça eserlerin tercüme ve adapte edilmesi, Türk şairlerinin Farsça eserler de verebilmesi etkinin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Kaynaklardan da bilindiği üzere Türklerin devlet idaresindeki üstünlüğüne karşılık Farsça bölgede edebiyat ve idare dili olarak önemli işlevler üstlenmiş, Anadolu'da bir Oğuz yazı dili kuruluncaya kadar bu işlevlerini devam ettirmiştir (Oğuzcanın yazı dili oluşuyla ilgili bk. Korkmaz 1995; Demir ve Yılmaz 2010: 86 vd.; Ercilasun 2004: 433 vd.). Bu süreç içerisinde ilişki zaman zaman asimetric özellikler göstermiş, özellikle İran'daki Türk dilleri Farsçanın yoğun etkisi ile tipolojik değişikliklere uğramıştır (bk. Johanson 1998: 326). -(y)A istek ekinin kullanımı da Eski Anadolu Türkçesinde, Türkçe-Farsça dil ilişkilerinin yoğunluğuna paralel bir ivme kazanmış, Oğuzcanın prestijli bir yazı dili olarak yerini pekiştirmesinden sonra da standart dilden çekilmeye başlamıştır. Türkiye Türkçesinin Farsça etkisinden uzak olduğu günümüzde ise istek ekinin kullanımı iyice daralmıştır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Farsça istek kipinin (subjunctive) kullanım alanları ve sıklığı, Eski Anadolu Türkçesinde -(y)A istek ekinin kullanımındaki genişlemenin temelinde Farsçadan Türkçeye bir çeşit sıklık ve anlam kopyalaması olduğunu düşündürmektedir. Sıklık kopyası, Johanson'un dil ilişkilerini incelemeye dönük kopyalama modeline göre dilde var olan bir birimin, ilişkide bulunulan dilin etkisiyle, olduğundan daha sık ya da daha seyrek kullanılmasıdır. Yani verici dildeki bir unsurun sıklık özelliği alıcı dildeki bir ögeye kopyalanarak, onun olduğundan daha sık ya da daha seyrek kullanılmasına neden olabilir. Sıklık kopyalamaları karmaşık birlikler, sayı morfemleri, bağlaçlar vb.nin daha sık ya da daha seyrek kullanılmasına neden olabilir (Johanson 2007: 36). Bağımlı bir biçimbirimin olduğundan daha sık kullanılır hale gelmesi, beraberinde o biçimbirimin anlamsal ve işlevsel bakımdan genişlemesini, kendi sınırlarını aşarak yakın birimlerin işlevlerini üzerine almasını sağlayabilir. Anlam kopyalamasında ise bir birimin anlam özellikleri, alıcı dilde mevcut bir malzeme, çoğu durumda kelime üzerine kodlanarak onun anlamını genişletir. Anlam kopyalamasında, B bloğunun sadece anlamsal yönü, aşağı yukarı eş anlamlısı olan bir A birliğine kopyalanır (Johanson 2007: 33; ayrıca bk. 1998: 331). Örnek olarak gök cismi adı olan *yıldız*, İngilizce *star* kelimesiyle bu anlamda örtüşür. Ancak *star* kelimesinin “meşhur” anlamı da vardır. İlişkiye bağlı olarak anlam kopyalaması sonucunda Türkçedeki *yıldız* kelimesi bu anlamla da kullanılır hale gelmiştir. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür, ancak yazının amacı bu değildir.

Eski Anadolu Türkçesinde -(y)A ekinin sık kullanılması ve işlevsel bir genişlemeye uğraması, ana cümle yüklemine; Farsçanın şekilce daha basit bir kiplik sistemine sahip olması ve özellikle tasarlama kipleriyle ilgili pek çok işlevsel ayrıntının istek kipiyle karşılanmasına paralel bir dil ilişkisi durumunun varlığıyla izah edilebilir. Farsçada koşul, gereklilik, istek, olasılık, yeterlilik vb. kiplik işlevler, istek kipi adı verilen *bi-* ön eki ve fiilin geniş zaman biçimiyle karşılanır (bk. Taleghani 2008: 18-20; Mace 2003: 107; Tavangar ve Amouzadeh 2009: 859-863). *bi-* ön eki ayrıca, ‘present subjunctive tense’ olarak adlandırılan, gerçek dışılık (irrealis) özelliği ağır basan bir çeşit geniş/şimdiki zaman bildiricisi olarak da kullanılmaktadır (Mace 2003: 103). İstek kipinin Farsçadaki bu işlevleri, Eski Anadolu Türkçesinde koşul, gereklilik, istek, emir vb. pek çok kiplik anlamın -(y)A istek ekiyle karşılanabilirliğine açıklama getirmektedir (Farsça-Türkçe dil ilişkilerinin yoğun olduğu Halaççadaki benzer durum için bk. Bosnalı 2010; Farsça kiplik sisteminin İran’daki Türk dillerine etkisiyle ilgili bk. Kırıl 2004: 285-294; Johanson 2004: 31).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

Farsçada tasarlama kipleri, kiplik bildiren yardımcı fiiller ve onu takip eden asıl fiillerden oluşan analitik yapılarla elde edilir. Asıl fiiller, kiplik bildiren yardımcı fiillere istek ekiyle bağlanırlar. Bu yardımcı fiiller *bâyad* ‘gerek, lazım’, *şâyad* ‘gerek’, *tunestan* ‘-ebilmek’, *hâstan* ‘istemek’ vb.dir (Taleghani 2008: 18-19; Johanson 2009a, 501). Farsçada karmaşık yüklemelerden oluşan *ehtiyâc dâştan* ‘ihtiyaç duymak’ (to need), *ecâze dâştan* ‘izin vermek’, *ehtemâl dâştan* ‘olabilir, mümkün olmak’, *lâzem budan* ‘lazım olmak, gerekmek’, *emkân dâştan* ‘mümkün olmak’, *macbur budan* ‘mecbur olmak’, *momken budan* ‘mümkün olmak’ gibi fiiller de asıl fiilden istek kipi isterler (Taleghani 2008 19 vd., ayrıca bk. Tavangar ve Amouzadeh 2009: 859-863). Bunlar gerçek dışılık özelliği taşırlar; gerçek olduklarında istek kipi yerine bildirme kipi (indicative) kullanılır (bk. Lazard 1992: 301). Ayrıca, emir ve komutların birinci ve üçüncü kişileri de istek kipiyle çekimlenir (Mace 2003: 107). Farsça koşul cümlelerinde eğer gerçekleşebilir bir durum anlatılıyorsa, koşul cümlesi istek, ana cümle şimdiki zaman eki alır (Mace 2003: 160; Mahootian ve Gebhardt 1997: 44; Öztürk 1988: 207-208). Dolayısıyla Farsçada emir, istek, gereklilik, zorunluluk, koşul; ayrıca gerçeklik dışılık, olasılık ve yeterlilik bildirmek için istek kipi kullanılmaktadır:

- 12) Æge be-mun-i xune mæn æm mi-mun-æm
Eğer İST-kal-2TK ev ben de SR-kal-1TK

“Eğer evde kalırsan, ben de kalırım” (Mahootian ve Gebhardt 1997: 44).

- 13) Sârâ bâyard tu xune be-mun-e
S. gerek -de ev İST- kal-3TK

“Sara evde kalmalı” (Taleghani 2008: 18).

- 14) Sârâ şâyad be in mehmuni bi-y-âd
S. -ebil -e bu parti İST-gel-3TK

“Sara bu partiye gelebilir” (Taleghani 2008: 18).

- 15) Sârâ mi-tun-e dar in emtehân movaffaq be-ş-e.
S. SR-ebil.3TK -de bu sınav başarılı İST-ol.3TK

“Sara bu sınavı geçebilir” (Taleghani 2008: 19).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

16) Sârâ macbur-e (ke) biştar tamrin be-kon-e

S. mecbur-ol.3TK (ki) daha-fazla uygulama İST-yap.3TK

“Sara daha fazla uygulama yapmaya mecbur” (Taleghani 2008: 26).

İstek kipinin Farsçadaki kullanım sıklığı ve işlevleri, sıklık ve anlam kopyalaması yoluyla Eski Anadolu Türkçesinde -(y)A ekinin, sınırlarını aşarak farklı işlevsel alanlara nüfuz etmesini motive etmiş görünmektedir. Ekin eriştiği bu işlev aralığı, sahasına nüfuz ettiği kip ya da zaman eklerinin işlev bakımından görece daralmasına ya da daha geç yaygınlık kazanmasına da neden olmuş olabilir. Adamović, bir gelecek zaman bildiricisi işleviyle -AcAk ekinin 14. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmasına rağmen uzun zaman kaba görülüp istek ekinin edebi üslup tercih edenlerce 17. yüzyıla kadar gelecek zaman işleviyle kullanıldığını kaydeder (1985: 92-112).

-(y)A ekinin Eski Anadolu Türkçesinde bir bağımlı cümle yüklemleştiricisi olarak kullanılabilmesi ise, sıklık ve morfosemantik kopyalamanın yanı sıra, yeni oluşan Oğuz yazı dilinin söz varlığı bakımından arı görünümlü olsa da sözdizimi bakımından Farsçadan yaptığı *çün*, *ki*, *kaçan*, *eger*’li bağımlı cümle kopyalarıyla yakından ilgilidir (zaman bildiren bağımlı cümlelerdeki bağlaçlarla kullanılışı için bk. Anetshofer 2005). Bu dönem eserlerinde, Hint-Avrupa tipi bağımlı cümlelere ve özne, nesne, yüklem dizilişinden sapan devrik cümle yapılarına sıkça rastlanır (devrik cümleler için bk. Doğan İnan 2008; ki’li cümleler için bk. Tulum 1978; Akalın 2004). -(y)A ekinin yan cümledeki kullanımı sözdizimsel kopyalamayla eşgüdümlüdür. EAT’de *kaçan*, *çün*, *ki*, *kim* edatlarıyla bağımlı hale getirilen cümleler, Farsçada bağımlı cümlelerin ya kopula ya da istek kipi olarak ana cümleye bağlanmasına paralel bir biçimde, sıklıkla -(y)A istek kipiyle bağlanır. Bu etki, Farsçadaki duruma en yakın birimin tercih edilerek bağımlı cümle yüklemleştiricisi olarak kullanılmasıyla ortaya çıkmış; başka bir deyişle yalnız Farsça tipi bağımlı cümleler değil, bu tip cümlelerde yan cümleyi ana cümleye bağlayan dil araçları da kopyalanmış, Johanson’un deyimiyile karışık kopyalar ortaya çıkmıştır (terim için bk. Johanson 2007: 36).

Farsçada bağımlılığın iki temel işaretleyicisi vardır. Bunlardan biri duruma göre atılabilen *ke* “ki” edatı, diğeri ise bağımlı cümledeki fiilin kipidir. Ana cümlelerin fiiline ve yan cümledeki bilginin kesinlik derecesine göre, bağımlı cümlelerin yüklemi istek kipi ya da kopula olabilir. Ayrıca *xastæn* ‘istemek’, *momken-e* ‘olabilir, mümkün’, *behtar-e* ‘daha iyi’, *emkan dar-e* ‘mümkün’ vb. fiiller ve *fekr kærdæn* ‘düşünmek’ fiilinin olumsuz biçimi, bağımlı cümlelerin yüklemde istek kipi olmasını gerektirir. Bunlara ek olarak amaç,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

olasılık, izin, emir, koşul, gereklilik ve istek bildiren cümlelerde, yan cümlenin ana cümleye istek kipiyle bağlanması gerekir (Mahootian ve Gebhardt 1997: 29, 32, 39, 40; ayrıca bk. Mace 2003: 156). İstek kipinin Farsçadaki bu kullanımını, Türkçe tipi birleşik cümlelerde fiilimsilerin yaptığı işleve denk gelir:

17) Be to goft (ke) be-r-i
-e sen söyledi (ki) İST-git.2TK

“Sana gitmeni söyledi” (Mahootian ve Gebhardt 1997: 32).

18) Mæhin-o ferastad be bæqali ke mast be-xær-e
Mahin-Nİ gönderdi -e bakkal ki yoğurt İST-al.3TK

“Mahin’i yoğurt alması için köşedeki bakkala gönderdi” (Mahootian ve Gebhardt 1997: 39).

19) Una migæn ke mæn bærænde mişæm
Onlar EMR-.söyle.3ÇK ki ben kazan İST-ol.1TK

“Onlar benim kazanacağımı söylediler” (Tavangar ve Amouzadeh 2009: 863).

20) Sârâ ehtiyâc dâr-e (ke) biştar dars be-xun-e
S. ihtiyaç var.3TK (ki) daha-fazla ders İST-oku.3TK

“Sara’nın daha fazla ders çalışmaya ihtiyacı var” (Taleghani 2008: 20).

21) Sârâ ehtemâl dâr-e (ke) be in mehmuni bi-y-âd.
S. ihtimal var.3TK (ki) -e bu parti İST-gel.3TK

“Sara’nın partiye gelme ihtimali var” (Taleghani 2008: 20).

İstek Ekinde Gerileme

-(y)A eki, 16. ve 17. yüzyıl metinlerinde de Eski Anadolu Türkçesi için bahsedilen işlevlerle kullanılmaktadır; ancak kullanım sıklığı 17. yüzyıl metinlerinde, önceki dönemlere göre daha azdır.

Ana Cümlede:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

22) Şeyh bu düşün ta'birden fikr idüp eyitdi: Yā yigit! Senüñ bir oğluñ *ola*. Adı Osman *ola*. Andan çok oğlanları *ola*. Padişāh *olalar*, didi (TAO 10).

23) *Ola* diriz, ol vakite degin bizüm pādişāhımız *gelemeye mi?* Buları bunda *koya mı* diriz. Böyle diyüp fikr ideriz (TAO 39).

24) Ve ammā şol kimseler ki aql-ı kāmī' didügümüz sermāye-i sa'ādeti kıbel-i haqdan aña virilmemiş *ola* (DMP 55).

Bağımlı Cümlede:

25) Ve dağı ma'lūm *ola* ki güz eyyāmı ki her ağacuñ yaprağı *hazān* olup dökilmege *başlaya*, ğars zamānıdır. Hūşūşa ki şu vērilmek mümkün olmayan yerlerüñ meger sāhil yerde mu'tād olmuş ağac *ola* kışın qar şuyı dibinde toñmağdan *hazer olma* tamām zarar *vère* (RB 26).

26) Zīrā kitāblarında nücüm kuvveti ile yazmışdı kim; "Muhammed kavminden bir Mehemmed Melik *gele*, başında kadı sarığı *ola* ve katıra *bine*. Cümle bisatı kayış *ola* ve sof geye ve ayağında āsumānī çizmesi *ola* ve karadan gemiler *yürüde*, gelüp Kostantīn'i *ala*" deyü Atmeydānı'ndaki çār-güşe dikilitaşda mastürdür (EÇ 41-42).

27) Her kim ki sim-raht ve libas-ı ālī-kıymet isti'māl *ede* ve re'āyā ve berāyāya zulm ü ta'addī *ede* ciğerin sökerim ve hānemānın yıkarım, ehl ü evlādın kırarım (KÇB 76).

Ekin, ana cümle yüklemdeki kiplik işlevlerinin daralmasında -(y)AcAk gelecek zaman ekinin 17., -(X)yor şimdiki zaman ekininse 18. yüzyıldan itibaren metinlerde daha fazla yer alarak standart Osmanlıcada yaygınlık kazanmaları da etkili olmuş olmalıdır (bk. Adamović 1985; Johanson 2009b, 95). -(y)A eki bugün standart dilden neredeyse çekilmiş; ancak ilişki desteği bulunduğu Doğu Anadolu ağızlarında tutunmaya devam etmiştir (Johanson 2010). Ek, Doğu grubu ağızlarında üç kişi-iki sayılı tam paradigmalarda yoğun olarak kullanılırken, İran dillerinin etkisinden uzak iç ve batı bölgelerde çokluk 1. kişiye kadar (*gelek*, *gidek* vb.) gerilemektedir (bk. Karahan 1996: 51-52; ayr. bk. 25. ağız atlası).

-A ekinin yan cümleyi ana cümleye bağlayan bir bağımlı cümle yüklemleştiricisi olarak kullanılmasındaki gerileme ise, Farsça tipi sağa dallanan bağımlı cümle kopyalarının görece azalarak, 16. yüzyıldan itibaren sola dallanan Türkçe tipi birleşik cümlelerin yaygınlaşmasına paralel gider (krş. Römer 2004).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

28) Bir mikdâr anda pâdişâhlık *idüb* soñradan Sultân Bâyezid ile Yenişehir’de mukâbil *olub* ceng *idicek*, cenge mütehammil *olmayub* diyâr-ı ‘Arab’a çıkub *gidüb* Ka’be-i şerefe ha’llâhü ziyâretin *idüb* tekrâr *gelüb* saltanat da’vasın *idicek* yine Sultân Bâyezid Karaman’a sefer *idüb* Cem Sultân Hicâz’dan *gelicek* Karaman vilâyetinde Sultân Bâyezid ile ceng ü muhârebe *idüb* ‘âkıbet Sultân Cem Şikest *olub kaçub* deñiz yüzüñden Frengistân vilâyetine Kal’a-yı Nis’ye *varub* Sultân Bâyezid girü *gelüb* Kostantiniye’de karar *idüb* Ramazan ayının evvelinde Edirneye *gelüb* şevvâl ayının altıncı gicesinde vezîrleri ve ekâbir-i a’yânları da’vet *idüb* ol giçe nisfu’l-leylde sa’atı zecilde nefsi-i Edirne’de Yeni-saray’da ekâbiri *hul’atleyüb* vezri Gedik Ahmed Paşa’yı şehîd itdi (LTAO 189).

29) Bu Sâlihiyye kavmi bu hâli *görüp* eğer esbsüvâr ve eğer piyâdeleri at boynuna *düşüp* Benî Harâm’ın akîbince kova kova bağlarından ve evlerinden bir sa’at yer çöle *çıkınca* derhâl Benî Harâm fi’l-hâl gerüye avdet *eyleyüp* ac kurd koyuna girir gibi *girüp* bu Sâlihiyye kavmin domuz balığı gibi *hıştlayup* ve *eslihalayup* sürü sürü kıra kıra tarfetü’l-ayn içre bin sekiz yüz âdemi yalman-ı cıdadın *geçirüp* cümle küheylân kısrakları ve sâyir mâl-ı ganâyim ile Benî Harâm mesrûr u handân oldular (EÇ 531).

30) Cürmü olanı katl etdi ve askerinin dahi murâd üzere tashîh *edüb* on iki bin mükemmel ulûfeli kul *edüb* ve kırk bin nefer dahi hânlarına ve sultânlarına ta’yîn *edüb* bu mikdâr kul ile Geylan ve Mâzendrân memleketlerin teshîr *edüb* Hind ve Özbek diyârında nice vilâyetler *alub* ve memâlik-i İslâmiyyeden dahi nice kal’alar *alub* üç pâdişâh-ı İslâm beyninde ve Gürcistân kurbunda *olurken* cümlesine kılıç ile cevâb verdi (KÇB 77).

Bu dönem aynı zamanda isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle bağımlılaştıran bu tip cümlelerin abartılı uzunluklara erişerek, prestijli bir üslup özelliği kazandığı zamana denk gelmektedir. Bu tip cümleler 17. ve 18. yüzyılda daha da yaygınlaşmıştır (bk. Develi 2010: 113; ayrıca bk. Duman ve Doğan 2010: 128). Yine de -(y)A ekinin yan cümle yüklemleştiricisi olarak kullanıldığı cümleler 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür (Johanson 2006: 14). -(y)A eki, günümüzde, yalnız *iste-*, *dile-* vb. istek anlam alanına yerleşen fiillerle sınırlı olmak üzere, *ki*’li cümlelerde yan cümle yüklemleştiricisi olarak kullanılabilmektedir (bk. Aslan Demir 2008: 111-112).

Sonuç

Bu makalede Eski Anadolu Türkçesi döneminde -(y)A ekinin işlevlerindeki genişleme üzerinde durulmuş ve bu genişlemenin arkasında Farsçayla olan ilişki sonucu yapılan sıklık ve anlam

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

kopyalarının yatıyor olabileceği gösterilmeye çalışılmıştır. Verilen örneklerde görüldüğü gibi ek Eski Anadolu Türkçesi döneminde özellikle Hint-Avrupa tipi sağa dallanan bağımlı cümleleri ana cümleye bağlamak için de kullanılmıştır. Bu tür cümlelerde -(y)A, istek ifade etmekten çok Farsçadaki bağımlı cümleleri Türkçede karşılama bir araç olarak kullanılıyor görünmektedir. Elbette bu durum -(y)A ekinin işlevlerinin tamamını ayrıntılı olarak göstermeye yetmez ve bu yöndeki araştırmalar sürmelidir. Ama -(y)A'nın Eski Anadolu Türkçesinde kullanım sıklığının artmasını ve işlev alanlarındaki istek ifade etmeyen durumları da içine alan muazzam genişlemeyi Farsçadan yapılan sıklık ve anlam kopyalamasıyla temellendirmek, dönem göz önüne getirilince, en makul açıklama yolu olarak görünmektedir.

KISALTMALAR

- İST: İstek kipi
2TK: 2. teklik kişi
SR: Süretiliklik
1TK: 1. teklik kişi
3TK: 3. teklik kişi
EMR: Emir
Nİ: Nesne İşaretleyici
3ÇK: 3. Çokluk kişi

KAYNAKÇA

- ADAMOVIĆ, Milan (1985). *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, Leiden: E. J. Brill.
- AKALIN, Şükrü (2004). "Eski Anadolu Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: TDK, s. 51-60.
- ANETSHOFER, Helga (2005). *Temporale Satzverbindungen in altosmanischen Prosatexten*, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ASLAN DEMİR, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Ankara: Grafiker.
- BOSNALI, Sonel (2010). "Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış", *bilig* 53, 67-88.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- BYBEE, Joan PAGLIUCA William (1987). "The Evolution of Future Meaning", Ramat A., Carruba O., Bernini G. (eds.) *Papers from the 7th International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 109-123.
- CLAUDIA, Römer (2004). "Right-Branching vs. Left-Branching Subordinate Clauses in 16th Century Ottoman Historical Texts: Haphazard Use or Stylistic Device?", Csató, Éva Agnes & Isaksson, Bo & Jahani, Carina (eds.) *Linguistic convergence and areal diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*, London & New York: Routledge, 317 – 334.
- DMP: AYDIN, Mehmet *Der-Medh-i Pîrî*, Yaşlılığa Övgü, Marino de Cavalli (2007)., Ankara: TDK.
- DEMİR, Nurettin ve YILMAZ Emine (2010). *Türk Dili El Kitabı*, 5. Baskı, Ankara: Grafiker.
- DEVELİ, Hayati (2010). "Söze Boğulan Tarih: Osmanlı Tarih Yazıcılığının Dili", *Nesrin İnşası: Düzyazıda dil, üslup ve türler*, İstanbul: Turkuaz, 84-123.
- DOĞAN İNAN, Gamze (2008). *Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Devrik Cümle Meselesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- DUMAN, Musa ve DOĞAN Enfel (2010). "Nesir Cümlemiz Ne Kadar Değişti?". *Nesrin İnşası: Düzyazıda dil, üslup ve türler*, İstanbul: Turkuaz, 124-139.
- EÇ: KAHRAMAN, Seyit Ali, DAĞLI Yücel ve DANKOFF Robert (2007). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi* 10. Kitap, İstanbul: YKY.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004). *Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.
- GÜLSEVİN, Gürer (2007). "Eski Türkiye Türkçesinde İstek Kipi Üzerine". *Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri*, Ankara: TDK, 39-60.
- TALEGHANI, Azita H. (2008). *Modality, aspect and negation in Persian*, Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- JOHANSON, Lars (1998). "Code-copying in Irano-Turkic", *Language Sciences* 20. 325-337

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- JOHANSON, Lars (2004). "Converging codes in Iranian, Semitic and Turkic", Éva Agnes Csató, Bo Isaksson & Carina Jahani (eds.), *Linguistic convergence and areal diffusion, Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*, London & New York: RoutledgeCurzon, 3-31
- JOHANSON, Lars (2006). "Historical, cultural and linguistic aspects of Turkic-Iranian contiguity", Lars Johanson & Christiane Bulut (eds.) *Turkic-Iranian contact areas. Historical and linguistic aspects*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1-14.
- JOHANSON, Lars (2008). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, Çev. Nurettin Demir, Ankara: TDK.
- JOHANSON, Lars (2009a), "Modals in Turkic", *Modals in the Languages of Europe*, Berlin: Mouton de Gruyter, 487-510.
- JOHANSON, Lars (2009b). "Türk Dillerinde Odaksız Şimdiki Zaman İşaretleyicisi ve Kıbrıs Türkçesinde Eksikliği", *bilig* 49: 93-100.
- JOHANSON, Lars, "Diskontinuität in der Entwicklung des Türkischen: Aufstieg und Niedergang des osmanischen Optativs". [baskıda.]
- KARAHAN, Leyla (1996). *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*, Ankara: TDK.
- KÇB: KURT, Yılmaz (1994). *Koçi Bey Risalesi*. Ankara: Ecdâd Yay.
- KE: YILMAZ, Emine, DEMİR Nurettin, KÜÇÜK Murat (2010). *Kıyas-ı Enbiya*, Türk Dil Kurumu Nüshası. Ankara [baskıda].
- KIRAL, Filiz (2004). "Modal Constuctions in Turkic of Iran", Éva Agnes Csató, Bo Isaksson & Carina Jahani (eds.) *Linguistic convergence and areal diffusion, Case studies from Iranian, Semitic and Turkic*, London & New York: RoutledgeCurzon, 285-294.
- KORKMAZ, Zeynep (1995). "Anadolu'da Türkçenin Yazı Dili Oluşu ve İlk Öncüleri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, Ankara: TDK, 429-434.
- LAZARD, Gilbert (1992). *A grammar of contemporary Persian*, by Shirley A. Lyon. California & New York: Mazda Publishers [and] Bibliotheca Persica.
- LTAO: ATİK, Kayhan (2001). *Lütfi Paşa ve Tevârih-i âl-i Osman*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*

- M: KORKMAZ, Zeynep (1973). *Marzubān-nāme Tercümesi, Şadru'ddīn Şeyhoğlu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- MACE, John (2003). *Persian grammar: for reference and revision*, London: Routledge.
- MAHOOTIAN, Shahrzad, GEBHARDT, Lewis (1997). *Persian*, Routledge.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1968). “Türkçe’de –gay/-gey Eki ve Türemeleri”. *Jean Dery Armağanı*. Ankara. S. 171-183.
- MG: EMİNOĞLU, Hatice (2003). *Müşkil-Güşâ (Ta’bîr-nāme)* I. Cilt Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi. Ankara.
- MŞ: ÖNLER, Zafer (1990). *Müntahab-ı Şifâ*, Ankara: TDK.
- ÖZKAN, Mustafa (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Mürsel (1988). *Farsça Dilbilgisi*, Ankara: TTK yay.
- RB: ÖNLER, Zafer (2000). *Revnağ-ı Bustan*. Ankara: TDK.
- TAO: GIESE, Friedrich (1992). *Anonim Tevarih-i Al-i Osman* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Yay.
- TAVANGAR, Manoochehr ve Amouzadeh, Mohammad (2009). “Subjective modality and tense in Persian”, *Language Sciences* 31: 853-873.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1980). *Osmanlı Türkçesi Grameri*. 3. baskı. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay.
- TM: ARGUNŞAH, Mustafa (1999). *Tuhfe-i Murâdî*, Ankara: TDK.
- TULUM, Mertol (1978). “Ma’ârif-nāme, Metin ve Ki’li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme”. Basılmamış doçentlik tezi, İstanbul.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 5/4 Fall 2010*